

भारताची संसद

संसदेचे संघटन/Organization of the Parliament

- संसदेत राष्ट्रपती, लोकसभा आणि राज्यसभा यांचा समावेश होतो.
- लोकसभा हे कनिष्ठ सभागृह आहे (प्रथम सभागृह किंवा लोकप्रिय सभागृह) आणि राज्यसभा हे वरचे सभागृह (दुसरे सभागृह किंवा ज्येष्ठांचे सभागृह) आहे.

राज्यसभेची रचना/Composition of Rajya Sabha

- राज्यसभेचे कमाल संख्याबळ 250 इतके निश्चित केले आहे, त्यापैकी 238 राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रतिनिधी (अप्रत्यक्षपणे निवडून आलेले) आणि 12 राष्ट्रपतींनी नामनिर्देशित केले आहेत.
- राज्यसभेत सध्या 245 सदस्य आहेत. त्यापैकी 229 सदस्य राज्यांचे प्रतिनिधित्व करतात, 4 सदस्य केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रतिनिधित्व करतात आणि 12 सदस्य राष्ट्रपतींनी नामनिर्देशित केले आहेत.
- संविधानाच्या चौथ्या अनुसूचीमध्ये राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांना राज्यसभेच्या जागा वाटपाशी संबंधित आहे.
- राज्यसभेतील राज्यांचे प्रतिनिधी हे राज्य विधानसभेच्या निवडून आलेल्या सदस्यांद्वारे निवडले जातात. लोकसंख्येच्या आधारावर राज्यसभेच्या जागा राज्यांना दिल्या जातात.
- टीप - 87वी दुरुस्ती कायदा, 2003 नुसार 2001 च्या जनगणनेच्या आधारे निश्चित केलेली लोकसंख्या.

लोकसभेची रचना/Composition of Lok Sabha

- लोकसभेचे कमाल संख्याबळ 552 आहे. यापैकी 530 सदस्य राज्यांचे प्रतिनिधी, 20 सदस्य केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रतिनिधी आणि 2 सदस्य अँग्लोमधून राष्ट्रपती नामनिर्देशित करू शकतात.(आता रद्द झाले आहे)
- सध्या लोकसभेत 545 सदस्य आहेत.
- लोकसभेतील राज्यांचे प्रतिनिधी त्यांच्या संबंधित मतदारसंघातून थेट जनतेद्वारे निवडले जातात.
- 61 व्या घटनादुरुस्ती कायदा, 1988 द्वारे मतदानाचे वय 21 वरून 18 वर्षे करण्यात आले.
- संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचा कालावधी/Duration of the two Houses of Parliament
- राज्यसभा ही कायमस्वरूपी संस्था आहे आणि ती विसर्जनाच्या अधीन नाही. तथापि, त्याचे एक तृतीयांश सदस्य दर दुसऱ्या वर्षी निवृत्त होतात. निवृत्त होणारे सदस्य कितीही वेळा पुनर्निवडणूक आणि पुनर्नामांकनासाठी पात्र असतात.
- राज्यसभेच्या विपरीत, लोकसभा हे सतत चालणारे सभागृह नाही. त्याची सामान्य मुदत सार्वत्रिक निवडणुकीनंतरच्या पहिल्या बैठकीच्या तारखेपासून पाच वर्षे असते, त्यानंतर ती आपोआप विसर्जन होते.

पात्रता/Qualification

(a) भारताचा नागरिक

- (b) किमान वय – राज्यसभेसाठी 30 वर्षे आणि लोकसभेसाठी 25 वर्षे.
(c) त्याच्याकडे संसदेने विहित केलेली इतर पात्रता असणे आवश्यक आहे. (म्हणून, लोकप्रतिनिधी कायदा, 1951).

खासदाराला अपात्र ठरवण्याचे निकष/Criteria for disqualifying an MP

- (a) जर त्याच्याकडे केंद्र किंवा राज्य सरकारच्या अंतर्गत लाभाचे कोणतेही पद असेल
(b) जर तो अस्वस्थ मनाचा असेल आणि न्यायालयाने असे घोषित केले असेल.
(c) जर तो दिवाळखोर नसलेला असेल.
(d) जर तो भारताचा नागरिक नसेल किंवा त्याने स्वेच्छेने परदेशी राज्याचे नागरिकत्व प्राप्त केले असेल किंवा एखाद्या परकीय राज्याशी निष्ठेची पोचपावती असेल; आणि
(e) जर तो संसदेने केलेल्या (RPA, 1951) कायदानुसार अपात्र ठरला असेल.
- दहाव्या अनुसूचीतील तरतुदीनुसार पक्षांतराच्या कारणास्तव एखादी व्यक्ती अपात्र ठरल्यास ती संसद सदस्य होण्यासाठी अपात्र ठरेल, असेही संविधानात नमूद केले आहे.
 - दुहेरी सदस्यत्व - एखादी व्यक्ती एकाच वेळी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची सदस्य होऊ शकत नाही.
 - सभासदाच्या परवानगीशिवाय साठ दिवसांच्या कालावधीसाठी सभासद गैरहजर राहिल्यास सभासदाची जागा रिकामी घोषित करू शकते.

लोकसभेचे अध्यक्ष/Speaker of the Lok Sabha

- लोकसभेद्वारे अध्यक्षीची निवड तिच्या सदस्यांमधून केली जाते (तिच्या पहिल्या बैठकीनंतर शक्य तितक्या लवकर). सभापती निवडीची तारीख राष्ट्रपती निश्चित करतात.
- सभापती आपला राजीनामा उपसभापतींना देतात आणि त्यांना लोकसभेच्या बहुमताने मंजूर केलेल्या ठरावाद्वारे काढून टाकले जाऊ शकते, तथापि, त्यांना 14 दिवसांची नोटीस दिल्यानंतरच.
- ते संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त बैठकीचे अध्यक्षस्थान करतात. विधेयकावर दोन्ही सभागृहांमधील गतिरोध दूर करण्यासाठी राष्ट्रपतींनी अशी बैठक बोलावली आहे.
- बिल हे मनी बिल आहे की नाही हे तो ठरवतो आणि या प्रश्नावर त्याचा निर्णय अंतिम असतो.
- तो पहिल्या घटनेत मतदान करू शकत नाही, परंतु टाय झाल्यास मतदान करू शकतो. जेव्हा त्याचा काढण्याचा प्रस्ताव विचाराधीन असेल, तेव्हा तो भाग घेऊ शकतो आणि कार्यवाहीमध्ये बोलू शकतो आणि तसेच मतदान करू शकतो परंतु टाय झाल्यास नाही. त्या प्रकरणात तो अध्यक्ष होऊ शकत नाही. तथापि, त्याचा प्रस्ताव केवळ पूर्ण बहुमताने मंजूर केला जाऊ शकतो आणि त्याला किमान 50 सदस्यांचा पाठिंबा असेल तरच त्यावर विचार केला जाऊ शकतो.
- जी.व्ही मावळंकर हे लोकसभेचे पहिले सभापती होते.
- बलराम जाखड हे आतापर्यंत लोकसभेचे सर्वाधिक काळ अध्यक्ष राहिले आहेत.

- टीप - स्पीकर प्रो टेम म्हणून ओळखले जाणारे एक पद देखील आहे, ज्याची नियुक्ती स्वतः राष्ट्रपती करतात. ते सहसा गेल्या लोकसभेचे सर्वात जुने सदस्य असतात आणि ते येणाऱ्या लोकसभेच्या पहिल्या सत्राचे अध्यक्षपद भूषवतात. राष्ट्रपती त्यांना शपथ देतात.

लोकसभेचे उपसभापती/Deputy Speaker of the Lok Sabha

- सभापतींप्रमाणेच उपसभापतीही लोकसभेच्या सदस्यांमधून निवडला जातो.
- उपसभापती निवडीची तारीख सभापती निश्चित करतात. काढून टाकण्याची प्रक्रिया स्पीकर सारखीच असते आणि ते लोकसभा अध्यक्षांना राजीनामा देतात.
- मदभूषी अनंतसायनम अयंगर हे लोकसभेचे पहिले उपसभापती होते.
- सभापतींच्या अनुपस्थितीत ते संयुक्त बैठकीचे अध्यक्षस्थान करतात.

संसदेचे सत्र/Sessions of Parliament

- संसदेचे 'अधिवेशन' म्हणजे सभागृहाची पहिली बैठक आणि तिची मुदतवाढ (किंवा लोकसभेच्या बाबतीत विसर्जन) दरम्यानचा कालावधी. सदनाची मुदतवाढ आणि नवीन अधिवेशनात त्याची पुनर्संमेलन यादरम्यानच्या कालावधीला 'विराम' म्हणतात. साधारणपणे तीन सत्रे असतात. अर्थसंकल्पीय अधिवेशन हे सर्वात लांब आणि हिवाळी अधिवेशन सर्वात लहान असते.
 1. अर्थसंकल्पीय अधिवेशन (फेब्रुवारी ते मे)
 2. पावसाळी अधिवेशन (जुलै ते सप्टेंबर)
 3. हिवाळी अधिवेशन (नोव्हेंबर ते डिसेंबर)

महत्त्वाच्या संसदीय अटी, मुद्दे, प्रस्ताव, विधेयके, प्रश्न/Important parliamentary terms, points, motions, bills, questions

- संसदेच्या दोन अधिवेशनांमधील कमाल अंतर सहा महिन्यांपेक्षा जास्त असू शकत नाही.
- राष्ट्रपती संसदेच्या दोन्ही सभागृहांना बोलावतात आणि स्थगित करतात.
- कोरम (**Quorum**) म्हणजे कोणत्याही कामकाजाच्या व्यवहारापूर्वी सभागृहात उपस्थित राहण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सदस्यांची किमान संख्या. पीठासीन अधिकाऱ्यांसह प्रत्येक सभागृहातील एकूण सदस्यसंख्येचा तो एक दशांश आहे. म्हणजे लोकसभेत किमान 55 आणि राज्यसभेत 25 सदस्य असले पाहिजेत.
- प्रत्येक मंत्राला आणि भारताच्या महाधिवक्ता यांना मतदानाचा अधिकार नसताना, कोणत्याही सभागृहाच्या, दोन्ही सभागृहांच्या कोणत्याही संयुक्त बैठकीच्या आणि संसदेच्या कोणत्याही समितीच्या कामकाजात बोलण्याचा आणि भाग घेण्याचा अधिकार आहे, ज्याचा तो सदस्य आहे.
- लेम-डक सत्र म्हणजे नवीन लोकसभेची निवड झाल्यानंतर विद्यमान लोकसभेच्या शेवटच्या सत्राचा संदर्भ.
- प्रश्नोत्तराचा तास हा प्रत्येक संसदेच्या बैठकीचा पहिला तास असतो.

- तारांकित प्रश्नाला (तारकाने ओळखले जाणारे) तोंडी उत्तर आवश्यक आहे आणि म्हणून पूरक प्रश्न अनुसरू शकतात.
- दुसरीकडे, अतारांकित प्रश्नासाठी लेखी उत्तर आवश्यक आहे आणि म्हणून, पूरक प्रश्न अनुसरू शकत नाहीत.
- अल्प सूचना प्रश्न असा आहे जो दहा दिवसांपेक्षा कमी कालावधीची नोटीस देऊन विचारला जातो. त्याला तोंडी उत्तर दिले जाते.
- प्रश्नोत्तराच्या तासानंतर लगेचच शून्य तास सुरू होतो आणि दिवसाचा अजेंडा (म्हणजे सभागृहाचे नियमित कामकाज) हाती येईपर्यंत चालतो. दुसऱ्या शब्दांत, प्रश्न तास आणि अजेंडा यांच्यातील वेळेचे अंतर शून्य तास म्हणून ओळखले जाते. संसदीय कार्यपद्धतीच्या क्षेत्रातील ही एक भारतीय नवकल्पना आहे आणि ती 1962 पासून अस्तित्वात आहे.
- स्थगन प्रस्ताव संसदेत तातडीच्या सार्वजनिक महत्त्वाच्या निश्चित विषयाकडे सभागृहाचे लक्ष वेधण्यासाठी आणले जाते आणि त्याला प्रवेश देण्यासाठी 50 सदस्यांच्या समर्थनाची आवश्यकता असते. राज्यसभेला हे उपकरण वापरण्याची परवानगी नाही आणि चर्चा दोन तास तीस मिनिटांपेक्षा कमी नसावी.
- अविश्वास प्रस्ताव घटनेच्या अनुच्छेद 75 मध्ये असे म्हटले आहे की मंत्रिपरिषद लोकसभेला एकत्रितपणे जबाबदार असेल. याचा अर्थ असा की, लोकसभेतील बहुसंख्य सदस्यांचा विश्वास जोपर्यंत मंत्रालयाला मिळतो तोपर्यंत ते पदावर राहते. दुसऱ्या शब्दांत, लोकसभा अविश्वास प्रस्ताव मंजूर करून मंत्रालयाला पदावरून दूर करू शकते. प्रस्ताव मंजूर करण्यासाठी 50 सदस्यांचा पाठिंबा आवश्यक आहे.
- विधेयक हा कायद्यासाठीचा प्रस्ताव आहे आणि जेव्हा ते योग्यरित्या लागू केले जाते तेव्हा ते एक कायदा किंवा कायदा बनते. हे खाजगी सदस्य विधेयक किंवा सार्वजनिक विधेयक म्हणून वर्गीकृत केले जाऊ शकते. सार्वजनिक विधेयक हे कोणत्याही मंत्र्याने सादर केलेले असते आणि खाजगी विधेयक हे अन्यथा असते.
- विधेयके सामान्य, मनी किंवा आर्थिक आणि घटना दुरुस्ती विधेयके असू शकतात. मनी बिले हे कर आकारणीशी संबंधित आहेत, पैशाच्या बाबी ज्यांचा लेख 110 मध्ये विशेषतः उल्लेख केला आहे. आर्थिक बिल देखील अशा बाबींशी संबंधित आहे जरी थोड्याफार फरकाने आणि कलम 117(1) आणि 117(3) मध्ये नमूद केले आहे. घटना दुरुस्ती विधेयके, जी घटनेतील तरतुदींच्या दुरुस्तीशी संबंधित आहेत.
- राज्यसभा मनी बिल नाकारू शकत नाही किंवा त्यात सुधारणा करू शकत नाही. हे फक्त शिफारसी करू शकते. शिफारशींसह किंवा त्याशिवाय हे विधेयक 14 दिवसांच्या आत लोकसभेकडे परत करणे आवश्यक आहे. विधेयक हे मनी बिल आहे की नाही हे ठरवण्यासाठी स्पीकरचा निर्णय अंतिम असतो. तसेच, असे प्रत्येक विधेयक सार्वजनिक विधेयक असल्याचे मानले जाते.
- संयुक्त बैठकीची तरतूद केवळ सामान्य बिलांना किंवा आर्थिक विधेयकांना लागू आहे आणि मनी बिल किंवा घटना दुरुस्ती विधेयकांना लागू नाही. मनी बिलाच्या बाबतीत, लोकसभेला अधिस्वीकृतीचे अधिकार आहेत, तर प्रत्येक सभागृहाने स्वतंत्रपणे घटनादुरुस्ती विधेयक मंजूर करणे आवश्यक आहे.
- 'बजेट' हा शब्द संविधानात कुठेही वापरला नाही. संविधानाच्या कलम 112 मध्ये हाताळल्या गेलेल्या 'वार्षिक आर्थिक विवरणा'चे हे लोकप्रिय नाव आहे.
- अँकवर्थ समितीच्या शिफारशींवरून रेल्वे अर्थसंकल्प 1921 मध्ये सामान्य अर्थसंकल्पापासून वेगळा करण्यात आला. सन 2017 पासून रेल्वे अर्थसंकल्प आणि मुख्य आर्थिक अर्थसंकल्प पुन्हा एकत्र करून 2017 मध्ये अर्थसंकल्प 1 फेब्रुवारी 2017 रोजी सादर करण्यात आला.